

JOSEP M. SALRACH*

**“DE L’ESPERIT A LA MATÈRIA”: CATALANS EN TERRA
CASTELLANA A L’ALTA EDAT MITJANA**

ABSTRACT

The article examine the relationships between Catalonia and Castile during the Early Middle Age. The first section is devoted to the IX and X century, when the contacts were not much and incidentals. The second is dedicated to the XI century, when the contacts were very frequents. They are mainly relationships of religious character, partly motivated by the attraction that exercises the peregrination to Santiago. During the XII century a remarkable change takes place: the political and economic interests prevail, and some members of the Catalan nobility settle down in the Kingdom of Leon and Castile where they develop their military and political career, and they obtain positions, lands and rents. At the same time, the Castilian kings and the Catalan counts they ally against the Muslims of Al-Andalus.

Quan el Dr. Salvador Claramunt em proposava de participar a la XXXI Setmana Internacional d’Estudis Medievals i desenvolupar-hi el tema dels interessos econòmics en les relacions entre Catalunya i Castella a l’Alta Edat Mitjana, vaig dubtar de poder complir l’encàrrec. Creia que, per a una època tan reculada, no hi havia relacions pròpiament econòmiques o, si van existir, no en quedaven testimonis. Ara, després de mirar-ho amb més deteniment, em sembla que he de confirmar que no hi hagué interessos econòmics entre Catalunya i Castella, en el sentit de fluxos mercantils que involucressin una part no menyspreable de les forces econòmiques de castellans i catalans a l’Alta Edat Mitjana. Però és que hi hagué, ens preguntem, interessos econòmics d’una altra mena? Caldrà examinar-ho. El

* Universitat Pompeu Fabra

que hi ha, sens dubte, són relacions espirituals i polítiques, a les quals no és fàcil de trobar una explicació senzilla i directa per la via de l'economia. A elles, a aquestes relacions, com a punt de partida, ens haurem d'aferrar.¹

Dividirem l'exposició en tres seqüències temporals i temàtiques. En primer lloc, el període posterior a la invasió musulmana fins l'any mil, període de vaporosos i escadussers contactes, quan l'Espanya castellana i la catalana, per dir-ho així, van viure relativament aïllades o separades l'una de l'altra. En segon lloc, el segle XI, d'obertura de l'esperit i contactes, sobretot, de dimensió religiosa. L'artèria va ser el Camí de Santiago, aplanat per l'hegemonia del regne de Pamplona, primer, i l'arribada de la dinastia navarresa a Castella, després, una dinastia que, des de Sanç III, senyorejà tota la muntanya aragonesa i, doncs, per l'extrem oriental posseïa la Ribagorça, en àrea lingüísticament catalana, i estava en contacte directe amb terres de comtes catalans: els de Pallars i Urgell. I, en tercer lloc, el segle XII, quan, de la relació, és va passar a la implicació: implicació, primer, i a títol individual, de membres de la noblesa o de les cases comtals catalanes en la política hispànica, la que es feia a Castella o des de Castella, i implicació, després, del col·lectiu català a través dels seus principals dirigents, els comtes de Barcelona i reis d'Aragó. L'èmfasi es posarà en una sèrie de temes i qüestions dels quals destaquem la presència de clergues i nobles catalans a l'Espanya castellana (essencialment a Astúries, Lleó i Castella) i les peregrinacions de catalans al sepulcre de l'apòstol Jaume, a Santiago de Compostel·la. També ens referirem a les aliances polítiques i a la contribució militar de catalans i aragonesos en accions contra l'Islam, dirigides pels reis castellans. Tanmateix, a aquesta temàtica dedicarem menys atenció que a les anteriors, tant pel fet que les grans accions militars i polítiques són més conegudes com pel fet que les més decisives, a partir del segle XII, es pot pensar que van tenir un caràcter més catalano-aragonès o de la Corona d'Aragó que exclusivament català. No parlarem de la figura del Cid perquè el nostre viatge serà més de Catalunya cap a Castella que a la inversa, i perquè del Cid en parlarà en aquestes jornades un altre especialista.

L'objectiu essencial serà, primer, examinar quan els pobles castellà i català van començar a relacionar-se, tant a nivell dels seus dirigents com a nivell popular, i, després, imaginar el sentit que cal donar a aquests contactes. Es tracta, en definitiva, de mostrar que, encara que poques coses van passar en comú entre castellans i catalans durant l'Alta Edat Mitjana, algunes i importants es van viure en comú: alguna vegada en confrontació i més habitualment en col·laboració. Veurem, de

1. Aquest és el text de la conferència que vam presentar a la XXXI Setmana d'Estudis Medievals, al monestir de Pedralbes de Barcelona, el 26 de juny del 2003. Agraïm als professors José Luis Martín, Pascual Martínez Sopena, José María Mínguez, Anscari M. Mundó i Carlos Reglero de la Fuente els consells i ajut que ens van donar per a la seva realització.

passada, que aquesta mena d'història, sobretot per al període altmedieval, l'escriuen més els dirigents que els pobles, però que aquests no hi són del tot absents. Si l'economia, en un sentit clàssic (producció i distribució), no apareix de forma evident jugant un paper determinant en la primera fase de relacions entre castellans i catalans, potser és perquè les idees i l'imaginari, i amb elles l'esperit i l'ambició de poder, van passar al davant com a motor inicial d'aquesta aproximació. Ho observarem i raonarem. Però sabem que el poder i l'ambició de poder encobreixen generalment interessos materials, els mateixos que l'alimenten. Per això la nostra exposició serà també una indagació, un viatge de l'esperit cap a la matèria, a la recerca d'hipotètics, i encara no demostrats, interessos econòmics en les relacions entre Castella i Catalunya a l'Alta Edat Mitjana.

ELS PRIMERS CONTACTES

Com se sap la invasió musulmana, va anar seguida, durant el segle VIII mateix, del naixement de nuclis diversos de resistència a l'Islam en el nord peninsular: essencialment els nuclis astur, navarrès, aragonès i català. Aquest darrer, el català, sota domini franc, l'aragonès sota influència franca i el navarrès i astur plenament independents. Arraconats en zones de muntanya, els habitants d'aquests petits nuclis de resistència van viure durant els segles VIII i IX relativament separats i allunyats els uns dels altres. Per imperatius polítics, els jerarques dels comtats catalans, sobretot comtes, bisbes i abats, van mantenir llavors contactes amb la cort carolíngia i, especialment, amb els dirigents laics i eclesiàstics de la Narbonesa, el territori immediatament al nord dels comtats catalans, que feia de corredor d'enllaç entre la Marca Hispànica (o frontera hispànica de l'Imperi franc) i l'Europa carolíngia. La incorporació de les terres de Girona i Barcelona a l'Imperi de Carlemany va dotar d'una certa originalitat a la Catalunya naixent. Aquí, durant segles, es mantindria una devoció especial i es rendiria culte a aquest emperador, considerat sant, que va somiar, diuen el textos, amb alliberar la cristiandat hispànica del jou sarraí. Ho va intentar i, amb aquest propòsit i altres, va mantenir contactes amb la cort astur. Aquests contactes entre el rei astur i el carolíngi s'expliquen també per l'actitud comuna i potser coordinada que ells i els seus consellers eclesiàstics van mantenir en la qüestió adopcionista. Recordem simplement que, a un costat, defensant l'adopcionisme, hi havia l'arquebisbe Elipand de Toledo i el bisbe Fèlix d'Urgell, i en el contrari, oposant-se a l'adopcionisme, el clergue Beatus de Lièbana i el bisbe Heteri, que comptaven amb el recolzament d'Alfons II, i, entre altres, Alcuí de York, conseller eclesiàstic de Carlemany.² Eginard, el biògraf de

2. R. D'ABADAL, *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*, Barcelona, 1949.

Carlemany, i els *Annales regni Francorum* es fan ressò d'ambaixades trameses per Alfons II d'Astúries, en una de les quals els emissaris lliuraren a la cort carolíngia com a present uns musulmans capturats durant l'expedició que el rei astur va portar contra Lisboa el 797.³ D'aquests contactes de Carlemany amb el rei astur, la cort carolíngia, és de suposar, en devia informar als seus governants de la frontera hispànica, és a dir, als comtes dels comtats catalano-septimans i als bisbes de la zona. D'altra banda també consta que, a finals del segle VIII, cap al 798, Alfons II va enviar un ambaixador a Toulouse, on hi havia la cort del jove Lluís el Piadós, aleshores rei d'Aquitània, just quan es preparava l'ofensiva contra Barcelona.⁴ Així, cap a l'any 800, per un camí potser indirecte, és a dir, a través dels centres de poder carolíngis, el nord-oest i el nord-est peninsular van saber l'un de l'altre. Camí indirecte, diem, i això s'ha de justificar. En aquells moments, la relació directa devia ser bastant difícil, atès que el regne astur i els comtats catalans estaven separats per terres de la Frontera Superior d'al-Andalus, que eren de sobirania de l'emir de Còrdova. I no hi fa res que entremig hi hagués el comtat d'Aragó i el regne de Pamplona, ambdós nuclis cristians de resistència a l'Islam, perquè en els segles VIII i IX eren reductes muntanyencs. Per als cristians no dependents de Còrdova els camins de tot el nord peninsular devien de ser llavors molt insegurs.

L'interès de Carlemany per la sort de les comunitats cristianes d'Espanya, que es va materialitzar en la fracassada expedició del 778 a Saragossa i la consegüent derrota de Roncesvalles, prova evident de les dificultats de trànsit que dèiem, va comportar de retruc l'afluència d'emigrants hispànics cap a terres de sobirania carolíngia. Es tractava de grups d'hispanogots que, compromesos amb la política intervencionista de Carlemany o, simplement, incòmodes amb la dominació islàmica, van escollir exiliar-se. Molts d'aquests *hispani* immigrants, *maiores et minores*, van ser establerts per Carlemany a Septimània després del 778, i des d'aquí van empènyer de nou les forces franques cap al sud del Pirineu.⁵ Ells devien contribuir al lliurament de Girona a Carlemany, el 785, i a la tramesa d'un exèrcit carolíngi de conquesta contra Barcelona el 800-801.⁶ Després d'aquestes dates, nous *hispani* van

3. *Einhardi Vita Karoli Magni*, ed. O. HOLDER-EGGER, MGH. SRG. [25], Hannover, 1911 (reed. 1965), c. 16; *Annales regni Francorum*, ed. F. KURZE, MGH. SRG. [6], Hannover, 1895 (reed. 1950), notícies dels anys 797 i 798; J. O. RUIZ DE LA PEÑA SOLAR, "La monarquía asturiana (718-910)", en *El reino de León en la Alta Edad Media*. III. *La monarquía asturleonesa. De Pelayo a Alfonso VI (718-1109)*, León (Centro de Estudios e Investigación "San Isidoro"), 1995, p. 78.

4. ASTRÓNOM, *Vita Hludovici Pii*, ed. M. BOUQUET, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VI, París, 1870, c. 8.

5. La presència d'*hispani* a Septimània està perfectament documentada a R. D'ABADAL, *Catalunya carolíngia*. II. *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, Barcelona (IEC), 1926-1950, vol. 1, p. X-XVI, i vol. 2, p. 305 i ss.

6. R. D'ABADAL, *Catalunya carolíngia*. I. *El domini carolíngi a Catalunya*, Barcelona (IEC), 1986, *passim*.

arribar, aquesta vegada ensems a Septimània i als comtats catalans. D'on venien? Com que les fonts diuen clarament que eren *hispani* refugiats, s'ha d'entendre que venien d'Hispania, en llatí, o d'Espanya, com aviat es dirà en llengua vulgar, ententent com a tal al-Andalus. Ara bé, és molt difícil que aquests *hispani* arribessin aquí procedents de molt a l'interior de la península o de terres del sud o de l'occident peninsular. Devien venir de terres més properes: d'Aragó i potser de la futura Catalunya Nova i, a tot estirar, de l'àrea valenciana actual i Navarra.

És possible que d'aquests refugiats, els que venien de més a l'oest, d'Aragó o de Navarra, i que deuen ser, entre altres, els que porten noms bascos com *Asinarius* i *Wasco*, siguin portadors de notícies de gent que viu en terres situades més a ponent, notícies que potser a ells els van arribar d'altra gent. D'aquests notícies, una devia circular molt aviat. Ens referim al “descobriment” de la tomba de l'apòstol Sant Jaume, que, segons una successió de relats, algun quasi coetani, es va produir de manera miraculosa durant el regnat d'Alfons II, a la diòcesi d'Iria, no gaire lluny d'aquesta ciutat episcopal.⁷ El santuari que es va construir sobre el sepulcre i que, després de successives reconstruccions i ampliacions, es convertiria en el magnífic temple actual, va atreure ben aviat, sobretot a partir dels segles X i XI, pelegrins de gran part d'Europa. Van néixer així les cèlebres peregrinacions a Santiago, que esdevingueren un fet major de la història del Cristianisme a l'Occident, i un camí d'obertura del nord-oest peninsular a la influència europea.

Amb una certa anticipació, també els comtats catalans s'obriren al món. Dèiem abans que durant el segle IX i la primera meitat del X els jerarques dels comtats catalans viatjaren amb freqüència a la cort carolíngia. Ara hem d'afegir que cap a mitjan segle X s'iniciaren els viatges a Roma, a la cort pontifícia, seguits dels viatges a al-Andalus, a la cort califal.⁸ També llavors es produïren els primers contactes directes dels comtes catalans (o dels seus ambaixadors) amb altres governants hispanocristians. El primer contacte documentat, que derivà en l'establiment d'una aliança, va ser l'establert pel comte Sunyer de Barcelona amb el rei de Pamplona i comte d'Aragó Garcia Sanxes (925-970). Corol·lari d'aquesta aliança va ser un pacte de matrimoni, que no va prosperar, i amb ell tampoc l'aliança, perquè el califa Abd al-Rahman III en va imposar l'anul·lació l'any 940, en el curs d'unes negociacions durant les quals la flota califal va arribar a amenaçar Barcelona.⁹ Anys més

7. En el *Martirologi* de Floro de Lió, escrit entre 808 i 838, es diu que ossos sagrats del beatíssim apòstol (Jaume), traslladats a Espanya, es veneren en el seu extrem, en front del mar britànic, amb extraordinària devoció per aquelles gentes: L. VÁZQUEZ DE PARGA, J. M. LACARRA i J. URÍA RIU, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, I, Madrid, 1948, p. 30 i ss.

8. R. D'ABADAL, *Els primers comtes catalans*, Barcelona (Vicens-Vives), 1965 (2ª edició), *passim*.

9. P. CHALMETA, “Después de Simancas-Alhandega. Año 238/938-940”, *Hispania*, 144 (1980), p. 181-198; D. BRAMON, *De quan èrem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Vic (Eumo), 2000, p. 292-295.

tard, l'obertura dels comtats al món exterior prosseguia, però ja més cap a l'oest peninsular. En aquesta direcció, no ho oblidem, Pamplona era per als catalans un esglaó intermedi, molt ben situat: el rei de Pamplona, l'esmentat Garcia Sanxes, era cunyat del comte de Castella i del rei de Lleó.

El primer contacte directe, d'alta política, entre castellans i catalans, el devia establir per part catalana el comte Borrell, fill de Sunyer, quan, aprofitant la mort d'Abd al-Rahman III i l'entronització al califat de Còrdova del seu fill al-Hakam II, es formà una amplià coalició de governants hispanocristians contra el califa. Segons sembla, entraren en la coalició el rei Sanç de Lleó, el comte de Castella Fernán González, el rei de Pamplona Garcia Sanxes i els comtes germans de Barcelona Borrell i Miró. Els exèrcits cordovesos van desfer la coalició en successives expedicions durant els anys 963-965, a les quals seguiren, per separat, ambaixades dels antics aliats a Còrdova per a demanar la pau. Ho sabem per notícies d'historiadors àrabs, com Ibn Haldun i al-Maqqari, que han estat recollides i interpretades en aquest sentit per Ernest Lévi-Provençal, Justo Pérez de Urbel, Josep Maria Millàs i Ramon d'Abadal.¹⁰

Llavors, la segona meitat del segle X, la notícia del descobriment del sepulcre de l'apòstol Jaume, uns cent anys abans ja havia fet camí per Europa, i els pelegrins de terres llunyanes començaven a afluir.¹¹ Entre aquests un dels primers procedent de Catalunya devia ser Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat, que en documents del 957, 960, 971, 973, 979 i 981 es titulava arquebisbe i abat. El pelegrinatge de Cesari pot ser justament presentat com un exemple d'aquella barreja d'espiritualitat i ambició de poder que sembla haver presidit les relacions entre les dues Espanyes, la castellana i la catalana, en els seus inicis. Perquè si no tenim motius per dubtar que l'abat de Montserrat anés a Santiago per conviccions religioses, a venerar la tomba de l'apòstol, menys n'hem de tenir que en aquest viatge l'impulsés també una ambició política.¹²

10. J. PÉREZ DE URBEL, *La España cristiana. Comienzo de la reconquista (711-1038)*, dins R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España*, VI, Madrid (Espasa-Calpe), 1964, p. 146; ABADAL, *Els primers comtes*, p. 317 i ss, i E. LÉVI-PROVENÇAL, *España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba (711-1031 de J. C.)*, dins R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España*, IV, Madrid (Espasa-Calpe), 1967, p. 380-381;

11. Anscari M. Mundó, en un manuscrit procedent del monestir occità de Llemotges, actualment conservat a la Biblioteca Nacional de París, ha localitzat una còpia de l'epístola del pseudo papa Lleó sobre la translació del cos de l'apòstol Jaume, escrita en lletra visigòtica d'imitació, segurament la primera meitat del segle X, per algú, potser un monjo de Sant Marçal, que devia fer el pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia: A. M. Mundó, "El Cod. Parisinus lat. 2036 y sus añadiduras hispánicas", *Hispania Sacra*, 5 (1952), p. 67-78.

12. R. D'ABADAL, "El pseudo-arquebisbe de Tarragona Cesari i les preteses butlles de Santa Cecília", *La Paraula Cristiana*, VI-34 (Barcelona, 1927), p. 316-348. Reproduït a IDEM, *Dels visigots als catalans*, II, Barcelona (Edicions 62), 1970, p. 25-55.

En efecte, i tal com ha explicat Ramon d'Abadal, d'una carta enviada per Cesari al papa Joan XIII l'any 970, es dedueix que l'abat de Montserrat va peregrinar a Santiago l'estiu del 956 amb el secret propòsit de ser investit amb la dignitat d'arquebisbe de la desapareguda província eclesiàstica de Tarragona, *quae est fundata in Spania*. A Galícia Cesari va ser escoltat i aconseguí que els prelats gallecs i lleonesos l'elegissin arquebisbe de la Tarraconense en un Concili celebrat a Santiago el 29 de novembre del 956. Presidí el sínode l'arquebisbe de Lugo, acompanyat del propi rei Sanç el Gras de Lleó, i hi assistiren els bisbes de Santiago, Tuy, Mondoñedo, Lleó, Astorga, Zamora, Salamanca, Orense, Lamego i Porto. La maniobra tan hàbilment assajada per Cesari a Santiago, i consumada amb l'ajut del rei de Lleó i una bona part dels prelats del seu regne, pretenia fer reviure, al nord peninsular, l'estructura eclesiàstica de la vella Hispània i la comunió dels seus bisbes; ressaltava el caràcter de Compostel·la com a seu apostòlica; permetia a l'arquebisbe de la província Galaica postular-se com a successor dels arquebisbes de Toledo al front de l'Església hispànica, i reforçava les aspiracions o la convicció de la cort lleonesa de ser la continuadora de la monarquia visigòtica. Poc importava que l'elecció no fos correcta canònicament, es tractava d'una decisió política, però, com a tal, va topar amb esculls polítics insuperables. D'entrada, la província eclesiàstica Tarraconense que es pretenia restaurar, integrada per les seus de Barcelona, Terrassa, Girona, Empúries, Osona, Urgell, Lleida, Tortosa, Saragossa, Osca, Pamplona, Oca, Calahorra i Tarassona, tenia seus desaparegudes, com la mateixa Tarragona, i les existents es trobaven en territoris sotmesos a dominis polítics diferents: els reis de Pamplona, el califat de Còrdova i els comtes catalans teòricament dependents dels reis de França. És per això que, desapareguda la seu de Tarragona arran de la invasió musulmana, des de la conquesta carolíngia a finals del segle VIII i principi del IX, les seus catalanes havien passat a dependre del metropolità de Narbona, i això Cesari no ho va poder canviar. Va retenir tota la vida la dignitat episcopal que va rebre a Santiago, però els bisbes de Barcelona, Girona, Vic i Urgell, no el van reconèixer com a metropolità.

ELS CAMINS DE L'ESPERIT

Moltes coses van canviar al voltant de l'any mil. El més espectacular va ser l'extraversió de les societats europees, fins llavors tancades sobre sí mateixes. Ara creixen, es transformen i s'obren a l'exterior. És la jove Europa que desperta, guiada per l'esperit religiós, l'afany de salvació i el desig de conèixer món. El pelegrinatge, que ja havia començat abans, assoleix ara el seu moment d'esplendor. Els catalans pelegrinen a santuaris occitans com el monestir de Conques i Santa Maria del Puig o de Lo Pueg, però molts van més lluny: a Roma, a Santiago i fins i tot a Jerusalem. A Santiago o, com aquí es deia, a Sant Jaume de Galícia, hi van catalans de tota

mena, però sobretot de bona posició. Per descomptat, hi van membres de l'estament eclesiàstic: bisbes, com Ermengol d'Urgell i Guillem de Vic, ardiaques, canonges, preveres, diaques. Potser hi va anar la comtessa Ermessenda, muller de Ramon Borrell, i certament van peregrinar a Compostel·la membres de la noblesa (barons poderosos com Mir Geribert, "príncep" d'Olèrdola, i Arnau Mir de Tost, vescomte d'Àger, castellans, castlans i cavallers), aloers rics i homes de viles i ciutats.¹³

El pelegrinatge a una terra tan llunyana com Galícia comportava travessar regions de senyories diferents, habitades a vegades per poblacions hostils. Així ho explica el *Liber Sancti Iacobi*, la cèlebre guia de pelegrins. Partint de Catalunya, durant el segle XI, s'havia de passar per les taifes de Lleida i Saragossa, abans de trobar les terres de cristians dels regnes de Pamplona i Castella. Res d'estrany que abans de marxar tothom fes testament, i que ho justifiqués precisament invocant la decisió d'emprendre el pelegrinatge i els perills que comportava.¹⁴ Així ho diuen explícitament els germans Geribert i Bonfill de Barcelona en el seu testament del 1023: *volumus pergere ad limina Sancti Iacobi apostoli et timemus ne veniat super nos casus mortis nostre, et propter hac iubemos facere testamentum de omnibus rebus nostris*.¹⁵

Aquesta mena de documents, els testaments, no són gaire explícits a l'hora d'expressar les raons de la peregrinació. Es limiten a consignar el desig d'anar a Santiago, a Galícia, a visitar l'apòstol: *volo pergere ad partibus Gallecia visitare sancto Iacobo apostole*, diu el castellà Ramon Guillem de Voltrera el 1058.¹⁶ És clar que el motiu religiós (merèixer la salvació eterna) hi és evident, sobreentès, però la curiositat de l'esperit, la voluntat de conèixer món, no és menys evident. Un monjo de Ripoll, Arnau de Mont, que va peregrinar a Compostel·la el 1172 o 1173, ho va explicitar en una carta: buscava el perdó dels pecats i volia satisfer el desig de conèixer el lloc on reposava l'apòstol venerat per tothom. És lògic: la curiositat de l'home d'Església s'adreça en primer lloc al fet religiós, però segueix essent curiositat, desig de conèixer. Així, arribat a Compostel·la, Arnau de Mont, va tafanejar en la biblioteca de la catedral i hi va trobar un còdex dedicat a l'apòstol sant Jaume i

13. Vegeu els destins dels pelegrins catalans del segle XI i la nòmina dels coneguts a P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, II, Barcelona (Edicions 62), 1981, p. 370-374, i A. NOGUERA i MASSA, *El pelegrinatge medieval al nord-est català*, Olot (Impremta Aubert), 1994, p. 235-237.

14. Ja el 958 es va executar a Girona el testament d'Adalbert, que havia mort en el curs d'un pelegrinatge: *mandavit nobis ut si ille in ipsa peregrinatione quod perdidit mortuus fuisset, sicut et fuit...* J. M. MARQUÈS, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, I, Barcelona (Fundació Noguera), 1993, doc. 51.

15. G. FELIU i J. M. SALRACH, *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, I, Barcelona (Fundació Noguera), 1999, doc. 164.

16. *Ibidem*, II, doc. 519.

als seus miracles, que no hi era a la biblioteca ripollesa, i no va resistir la temptació de copiar-lo. Era el *Liber Sancti Iacobi*, que encara avui es conserva a Santiago, i la còpia és el manuscrit 99 de la biblioteca de Ripoll.¹⁷

Admirable aquesta voluntat de salvació i coneixement o de salvació a través del coneixement, que empenyia els homes a trencar compromisos i desafiar perills. A aquest trencament al·ludeixen el comte Ramon Berenguer I i la comtessa Almodis quan, en la convinença, que el 29 de gener del 1063 fan amb el vescomte Udalard II sobre el feu del vescomtat i del Castell Vell i el Castell Nou vescomtals de Barcelona, li posen com a condició que *non vadat ad Sanctum Sepulcrum, neque ad Romam, neque ad Sanctum Iacobum, sine licentia iam dicti comiti et comitisse*.¹⁸ Que els perills eren evidents se sabia per experiència. Hi havia pelegrins que no havien tornat mai del seu viatge. Sense anar més lluny, el comte Ramon I de Rodés, pare de la comtessa Ledgarda, la muller del comte Borrell de Barcelona, havia estat assassinat l'any 961 quan pelegrinava a Sant Jaume de Galícia, un fet que havia de ser ben conegut a Catalunya.¹⁹ Per a garantir la seguretat dels pelegrins importants, almenys mentre viatgessin per terres del comte de Barcelona, hi havia el segle XII un sistema de guies dependents directament de l'autoritat. Ho sabem per un document ben curiós, l'inventari de despeses del batlle de Vilamajor dels anys 1156-1157. En ell consta que el juny del 1157 un grup de cavallers del Rosselló que tornaven de Compostel·la van sojornar a Vilamajor. Els guiava Joan de Loara, que feia aquesta funció per manament de la reina Peronella. Poc després, el mes de setembre, va passar per Catalunya l'arquebisbe de Santiago. Venia de Roma i retornava a la seva seu. També ell va sojornar a Vilamajor, i va disposar com a guies de Pere de Regadell i Berenguer de Ricla, que, per ordre de Ramon Berenguer IV, semblen haver garantit la seguretat de l'arquebisbe durant el seu viatge per terres catalanoaragoneses.²⁰

En fi, mai sabrem el nombre de catalans que durant els segles XI i XII van pelegrinar a la tomba de l'apòstol. Els testimonis documentals conservats n'han de ser un reflex pobre, empetitit. D'altra banda, molts que hi volien anar no van poder o no van voler exposar-se al perill. D'aquest desig insatisfet en deuen ser mostra els nombrosos testaments d'aquesta època en què els testadors fan deixes piadoses a Sant Jaume de Galícia, generalment en diner, deixes que, això no obstant, algú (l'hereu, un marmessor, un pelegrí-missatger) hauria de materialitzar viatjant efec-

17 VÁZQUEZ, LACARRA i URÍA, *Las peregrinaciones a Santiago*, I, p. 171-172 i M. ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogue (IX-XII siècle)*, Madrid, (Casa de Velázquez), 2003, p. 813-814.

18. FELIU i SALRACH, *Els pergamins de l'arxiu comtal*, II, doc. 605

19. ... *comes Ragemundus filius illius Ragemundi, ni fallor qui post in via sancti Jacobi trucidatus fuit: Liber miraculorum sancte Fidis*, I, 12, ed. A. BOUILLET, París, 1897, p. 42. VÁZQUEZ, LACARRA i URÍA, *Las peregrinaciones a Santiago*, I, p. 43.

20. T. N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, II, Berkeley, Los Angeles i Londres (University of California Press), 1984, p. 33-43.

tivament a Santiago. El cas és que aquestes almoines o legats testamentaris són especialment nombrosos la segona meitat del segle XI i durant el XII, que és l'època a partir de la qual es popularitza el culte a l'apòstol a Catalunya: se li dediquen altars, capelles i esglésies, i la gent en porta el nom.²¹

És clar que no és únicament el Camí de Sant Jaume amb el seu misteri el que atreu els catalans cap al nord-oest peninsular. Abans que el Camí fos fressat ja hi havia catalans per aquelles terres. La política i la religió, a voltes inseparables, els hi portaren. Pioner en aquestes relacions, potser sense pretendre-ho, va ser Ponç de Tabernoles, bisbe d'Oviedo. Aquest personatge, estudiat per Manuel Riu,²² va ser segurament amic de joventut de l'abat i bisbe Oliba, una amistat forjada a Ripoll o a Cuixà. El cas és que el monjo Ponç, que devia tenir una bona formació, i sintonitzava amb les idees reformadores que procedents d'Itàlia i Occitània s'estenien per Catalunya, va ser elegit abat de Sant Serni de Tabernoles, càrrec que ostenta en documents del 1002, 1010, 1012 i 1019. A partir del 1020 aproximadament Ponç degué deixar Tabernoles i incorporar-se a la cort de Sanç III el Gran de Pamplona, que llavors es possessionà del comtat de Ribagorça en nom de la seva dona, la princesa castellana Major, descendent per línia femenina del casal ribagorçà. Tanmateix, sembla possible que abans d'aquesta incorporació l'abat Ponç ja freqüentés la cort de Pamplona on seria preceptor de la família reial, segons es dedueix dels propis qualificatius que el mateix rei li dedica: abat Ponç, senyor meu i mestre, li diu Sanç III el 1022. Pels desplaçaments entre Navarra i Catalunya Ponç hauria fruit de guiatges concedits expressament per Almansur ó els seus descendents i pel rei de la taifa de Saragossa.

Quan Sanç III va consultar a l'abat i bisbe Oliba sobre el matrimoni que projectava de la seva germana Urraca amb el rei Alfons V de Lleó, matrimoni que Oliba desautoritzà pel parentiu existent entre els promesos, l'emissari que portà la carta d'Oliba a Pamplona va ser precisament Ponç.²³ Per encàrrec d'Oliba, Ponç hauria d'ampliar de paraula les raons sobre la inconveniència del matrimoni, a més d'exposar certs retrets, que no convenia escriure, sobre la moral matrimonial de la cort navarresa.²⁴ Les coses, però, van anar d'una altra manera. A parer de Justo Pérez de Urbel, Ponç hauria estat més dúctil que Oliba: s'hauria prestat a resoldre les dificultats canòniques per al projectat matrimoni, i fins i tot hauria acompanyat Urraca a Lleó.²⁵ En agraïment, Urraca i Alfons V el van fer bisbe d'Oviedo cap al 1023-

21. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, II, p. 376-384, i NOGUERA, *El pelegrinatge medieval*, *passim*.

22. M. RIU, "Poncio de Tabernoles, obispo de Oviedo", *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 4 (Madrid, 1989), p. 425-436.

23. E. JUNYENT I SUBIRA, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona (IEC), 1992, p. 327-331.

24. *Quod autem hic non potuit scribi, in ore domni positum est Pontii* (*Ibidem*, p. 331).

25. J. PÉREZ DE URBEL, *Sancho el Mayor de Navarra*, Madrid (Diputación foral de Navarra), 1950, p. 82-85.

1025. A la seva seu aquest prelat, originari, diuen els documents, de terres llewantines, va practicar la litúrgia segons el ritual romà, cosa que no va deixar de sorprendre als clergues i feligresos de la diòcesi, que seguien la litúrgia visigoda. Segurament aquestes diferències van fer difícil la tasca de Ponç a Oviedo, i qui sap si les dificultats expliquen les absències del bisbe i les seves noves estades a la cort de Sanç III, el 1030, 1032 i 1033.²⁶ Precisament, va ser per encàrrec de Sanç III que el bisbe Ponç va restaurar el 1032 el bisbat de Palència, del qual en va ser el primer titular. També es va encarregar de la reedificació de la ciutat i la construcció de la catedral, que va ser consagrada el 1035. Segurament va ser per consell de Ponç que llavors va ser elegit bisbe de Palència un prelat de nom Bernat, que segurament era, com ell, un clergue català reformador.²⁷ És interessant consignar també que durant els segles XI i XII, en la nòmina de bisbes de Palència, hi ha una llarga llista de prelats que porten noms catalans o catalano-occitans, infreqüents en terres castellanques. Són els bisbes Bernat I (document entre 1040 i 1043), Miró (entre 1044 i 1060), Bernat II (entre 1062 i 1085), Ramon (entre 1085 i 1108) i Ramon de Minerva, aquest evidentment occità (entre 1148 i 1183).²⁸ De la presència de catalans a Palència, en el segle XI, n'és una prova irrefutable el testament del cavaller Pere Guillem, vassall del comte Guillem Ramon de Cerdanya, dictat de viva veu quan l'any 1071 es trobava malalt i moribund a Palència, a la casa del també cavaller català Bernat Sala, que va actuar de testimoni, juntament amb Arnau Ermengol, un altre cavaller català: *dum esset prefatus Petrus in terra que vocatur Kastella, in loco nominato Palentia, iacens in domo Bernardi Sanla militis, gravi detentus egritudine*. Quan l'any següent Bernat Sala i Arnau Ermengol van retornar a la Cerdanya van procedir a la publicació sacramental del testament i a l'execució de les darreres voluntats de Pere Guillem, que deixava béns a la catedral d'Urgell, el monestir de Cuixà i els canonges de Palència, i encomanava la seva mare al seu senyor, el comte de Cerdanya.²⁹

26. RIU, “Poncio de Tabernoles”, i PÉREZ DE URBEL, *Sancho el Mayor, passim*.

27. PÉREZ DE URBEL, *Sancho el Mayor*, p. 290-294.

28. Agraïm especialment als professors Pascual Martínez Sopena i Carlos Reglero de la Fuente, de la Universitat de Valladolid, les informacions que ens han donat sobre aquests bisbes palentins, a més d'altres de relatives a la presència de catalans i occitans en terra castellana en els segles XI i XII. G. MARTÍNEZ DÍEZ, *La sede episcopal de Palencia hasta 1085*, Palencia, 1994.

29. C. BARAUT, “Documents de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, *Urgellia*, VI (1983), docs. 842, 843 i 846. P. MARTÍNEZ SOPENA, “Los francos en la España de los siglos XI al XIII”, dins *Minorías y migraciones en la Historia*. XV Jornadas de Estudios Históricos (Salamanca, 12-15 marzo 2003), Salamanca (Universidad de Salamanca), 2004. Agraïm al professor Pascual Martínez Sopena que ens hagués permès llegir aquest treball quan encara era inèdit, i del qual hem pres la referència anterior.

Com Ponç, prelat de l'Església catalana a qui el destí, la vocació reformadora i l'ambició (per què no?) van portar cap a terres castellanques, també alguns nobles (ho acabem de veure) van fer camí Espanya endins. És el cas, sobretot, de Ponç de Cabrera i dels Ermengols d'Urgell, una història que ja ens portarà del segle XI al segle XII.

LA DIMENSÍO MILITAR I POLÍTICA

No ens pertoca a nosaltres parlar aquí de les relacions i enllaços entre les famílies governants a Castella i Catalunya en aquesta època. En aquestes jornades es competència d'altres especialistes, però és clar que sense fer-hi alguna al·lusió no es comprendria el que tenim que explicar. Serà bo, doncs, de recordar que aquells possibles contactes que devien portar el anys seixanta del segle X a una mena de coalició anticordovesa de lleonesos, castellans, navarresos i catalans, van continuar, entrat ja el segle XI. Llavors hi va haver motius de desavinença, com quan castellans i catalans (anomenats francs a les fonts musulmanes i castellanques) van recolzar candidats diferents al tron califal, i van oferir-los concurs militar. Però també hi van haver concordances. La més important i significativa: la de cap a l'any 1016, quan es trobaren a Saragossa, a la cort del rei de taifes al-Mundhir, els comtes Sanç de Castella i Ramon Borrell de Barcelona, per a pactar el matrimoni dels seus fills, Sança i Berenguer Ramon.³⁰ Aquest matrimoni, que apropava Barcelona i Castella, també serví, si calia, per estrènyer relacions amb Sanç III el Gran de Pamplona, que estava casat amb Major de Castella, germana de Sança, i a qui Berenguer Ramon I, ja comte, visità a la seva cort vàries vegades.³¹

Després, afermada la dinastia navarresa a Castella, la segona meitat del segle XI, en temps d'Alfons VI, els contactes es feren més intensos. No és únicament la història del Cid i la seva mainada de guerrers castellans, oferint els seus serveis al comte de Barcelona, primer, i lluitant contra ell, després, per les paries de Saragossa i el control de la Xarqia, és el fet que Alfons, després de la conquesta de Toledo, va ser vist i considerat a Catalunya com una mena d'emperador d'Espanya, un sobirà prestigiós, dotat de gran poder i autoritat. Res d'estranyar que els comtes catalans pensessin amb ell quan els calia un àrbitre per a llimar diferències o resoldre conflictes, o quan buscaven un tutor per als seus fills. És el cas dels comtes d'Urgell, cosins dels de Barcelona, però sempre temorosos de ser absorbits per ells. És per això, i pel fet que l'expansió dels barcelonins cap a ponent obstruïa la natural expansió dels urgellesos, que aquests s'orientaren com més va més cap a l'oest.

30. S. SOBREQÜÉS i VIDAL, *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona (Vicens-Vives), 1961, p. 26.

31. PÉREZ DE URBEL, *Sancho el Mayor*, p. 78-79, 81-91 i 190-192.

Treien profit de l'equidistància en els enfrontaments entre els reis d'Aragó i els comtes de Barcelona per les paries de Saragossa i Lleida, pactaven acords per separat amb ambdós i intervenien en la Reconquesta a Aragó. Ermengol III i el seu vassall, Arnau Mir de Tost, fundador de la dinastia vescomtal d'Àger, van participar en la croada de Barbastro, el 1064,³² però els seus contactes ponentins no s'aturaven a Aragó, arribaven a Castella i a la cort d'Alfons VI. Arnau Mir peregrinà a Santiago el 1071, poc abans de morir, ocasió per la qual va fer alçar un inventari dels seus béns mobiliaris, entre els quals figuraven set “camises a la moda d'Espanya” (al-Andalus?), i onze “tapissos” i tres “tovalles de Castella”, el que pot ser una prova més de les relacions i l'atracció que les terres castellanques i la seva gent exercia sobre els catalans de les terres de ponent.³³

El testament d'Ermengol IV és més il·lustratiu d'aquest esguard cap a Castella dels catalans de ponent. Estableix que, en cas de morir essent el seu hereu menor d'edat, el govern del comtat d'Urgell serà compartit pel rei d'Aragó i el comte de Barcelona, però, per evitar-ne l'absorció per un o altre, aquest hereu haurà de ser enviat a la cort d'Alfons VI, convertit d'aquesta manera en garant de la independència del comtat. Tanmateix, quan Ermengol IV va morir, l'any 1092, les clàusules del seu testament relatives al cogovern i la tutoria no es van aplicar perquè el seu fill i successor, Ermengol V, ja era major d'edat, però la confiança que el comte d'Urgell havia posat en vida en Alfons VI tindria conseqüències. En efecte, en data indeterminada Ermengol IV va enviar el seu hereu a Castella, potser a la pròpia cort, segurament perquè tinguessin cura de la seva educació. Allà residia quan es produí el traspass del seu pare, i potser hi va seguir residint després. El cas és que a Castella es va casar, l'any 1095, amb María Pérez Ansúrez, que va portar en dot la senyoria de Valladolid. La núvia era filla de Pedro Ansúrez, comte de Carrión, un dels principals consellers i home de confiança d'Alfons VI.³⁴ Després del matrimoni, Ermengol V va alternar les estances a Castella i Urgell on s'ocupà de l'expansió del comtat i la defensa de les fronteres, fins que va morir a Mollerussa lluitant contra els almoràvits, l'any 1102. Atès que el successor, Ermengol VI, anomenat el *Castellà*, era menor d'edat, Pedro Ansúrez, avi matern del jove comte, es feu càrrec del govern del comtat d'Urgell, on recuperà (1106), amb l'ajut d'aragonesos i barcelonins, la plaça forta de Balaguer, que els almoràvits havien ocupat.³⁵

32. S. SOBREQÜÉS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona (Vicens-Vives), 1980 (4a edició), p. 17-18.

33. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, II, p. 234-239.

34. Sobre el paper de Pedro Ansúrez com a home de confiança d'Alfons VI, vegi's J. M. MÍNGUEZ, *Alfonso VI*, Madrid (Nerea), 2000, *passim*.

35. SOBREQÜÉS, *Els barons de Catalunya*, p. 19; J.-L. MARTÍN, “El conde Armengol VII de Urgel en el reino de León”, dins F. SABATÉ i J. FARRÉ (coords.), *El comtat d'Urgell a la Península Ibèrica*, Lleida (Pagès editors), 2002, p. 21-22.

Quan el 1107 Ermengol VI assolí la majoria d'edat, l'avi Pedro Ansúrez retornà a Castella on es trobà embolicat en els problemes plantejats per la mort d'Alfons VI (1109), i el matrimoni de la seva successora, la reina Urraca, amb Alfons el Bataller d'Aragó. En els conflictes subsegüents dins de Castella, Pedro Ansúrez, i segurament també el seu net Ermengol VI, van prendre partit pel monarca aragonès, el que potser determinaria que Urraca els privés de les seves senyories.³⁶ Superada la crisi, ja durant el regnat d'Alfons VII (1126-1157), el comte Ermengol VI d'Urgell passà a Castella (1133) on potser va fer de mediador, si calia, entre el monarca castellano-leonès i el seu cunyat, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, enfrontats pel problema successori aragonès i el seu desenllaç, amb l'ocupació militar castellana del *regnum Caesaraugustanum* i la formació de la Corona d'Aragó.³⁷ Dídac Montfar, l'historiador dels comtes d'Urgell, assegura que aquells anys es va planificar a San Esteban de Gormaz la cèlebre expedició del 1147 a Almeria, en el curs d'una reunió a la qual van assistir Alfons VII, el rei de Navarra Sanç IV i els comtes d'Urgell i Barcelona, que van participar a la campanya.³⁸ Ermengol VI va morir a terres castellanques (1154) i va ser enterrat al monestir de Valbuena, prop de Valladolid.³⁹

El successor, Ermengol VII, va governar trenta anys (de 1154 a 1184), dels quals en va passar la major part a Lleó: des de 1162, fins a la seva mort, el 1184, amb freqüents viatges i estances a Urgell. Quan a la mort d'Alfons VII, el 1157, es produí la separació de Lleó i Castella, Ermengol VII va passar al servei de Ferran II de Lleó, de qui va ser majordom i gran conseller. Va participar, juntament amb el seu germà Galceran de Salà, en les desafortunades lluites del 1162 a Granada, entre el rei Llop de Múrcia, aliat de Lleó i Castella, i els almohades, i en la campanya d'Extremadura del 1166 convocada per Ferran II. Amb els seus cavallers urgellesos, Ermengol es va distingir en la presa d'Alcàntara, vila que el rei li va donar *pro bono servicio quod mihi fecistis cum militibus vestris* (1167).⁴⁰ En aquest i altres documents Ferran II el qualifica de *dilecto vasallo meo comite Urgelensi* i de *vasallo meo et amico fidelisimo*. Aquest va ser l'inici de la carrera senyorial i política d'Ermengol VII d'Urgell a Lleó, on va tenir al seu càrrec el govern de l'Extremadura lleonesa, que va fer compatible amb la dignitat de majordom del rei, i va acumular les senyories d'Almenarilla i Santa Cruz, a la Transierra; de Toroño i Limia, a Galícia; de Noreña, a Astúries, i de Barruecopardo, en terres salmantines, vila a la que va concedir furs,⁴¹ i des-

36. L. VÁZQUEZ DE PARGA, "Pedro Ansúrez", *Diccionario de Historia de España*, III, Madrid (Revista de Occidente), 1969 (2ª edició), p. 212.

37. SOBREQÜÉS, *Els barons de Catalunya*, p. 19-20, i A. JAVIERRE, "Armengol VI", *Diccionario de Historia de España*, I, p. 360-361.

38. D. MONFAR, *Historia de los condes de Urgel*, I, Barcelona, 1853, p. 380.

39. JAVIERRE, "Armengol VI".

40. La carta de donació, que es troba a l'AHN, Uclés, carpeta 58, n. 5, ha estat editada per MARTÍN, "El conde Armengol VII", p. 16-17.

41. Ermengol atorga el fur acompanyat de la seva esposa, Dolça de Foix, i el seu fill i hereu Ermengol. El document, que figura copiat al Tumbo Menor de León, lib. IV, doc. 9, p. 222-224, ha estat editat per MARTÍN, "El conde Armengol VII", p. 27-29.

prés va cedir en feu a Pedro Fernández, vassall i amic, *ad consuetudinem terre mee Urgellensis*.⁴² Per suposat, Ermengol VII no figura sol en terres lleoneses sinó al front d'una mainada on hi havia cavallers catalans i occitans com Arnau de Pont, Berenguer Arnau, Arnau de Sanahuja, Bertran de Tarascó, Pere de Bellveí, Bernat de Meià i Ramon de Vilalta.⁴³ Segons es creu Ermengol VII i el seu germà Galceran de Salàs van pagar amb la vida el seu lleonesisme: el 1184 van morir assassinats en terres valencianes per partidaris d'Alfons VIII de Castella.⁴⁴ Amb ells s'acaba la història castellana dels comtes d'Urgell, però n'hi ha d'altres.

Cap va ser tan brillant, des del punt de vista de les conquestes dels feudals, com la de Ponç Guerau de Cabrera, vescomte de Girona i d'Àger. Ponç va formar part de la comitiva de la princesa Berenguera, la filla del comte Ramon Berenguer III de Barcelona i de la comtessa Dolça de Provença, quan es desplaçà de Barcelona al regne castellano-leonès per a casar-se amb Alfons VII a Saldaña. Ponç arribà amb Berenguera, a la cort de Lleó i Castella, on de temps abans ja s'hi movien els Ermengols d'Urgell, i s'hi quedà. Era l'any 1127. És clar que aquest arrelament castellà del vescomte Ponç potser és més fàcil d'explicar que no sembla, sobretot si acceptem la proposta d'Ernesto Fernández-Xesta, el seu biògraf, segons el qual seria fill del vescomte Guerau Ponç (m. 1132) i d'una segona muller d'aquest, la castellana Elvira Pérez Ansúrez, una altra filla de Pedro Ansúrez, com aquella María, que s'havia casat amb Ermengol V d'Urgell.⁴⁵ D'aquesta manera, per part de mare, Ponç Guerau seria cosí germà d'Ermengol VI, amb qui va compartir no poques experiències polítiques i militars a la cort castellana. És de destacar, d'altra banda, que Ermengol VI estigué casat en primeres noces amb Arsenda de Cabrera, que ha de ser germana o filla de Ponç Guerau, i que aquest, com a vescomte d'Àger, era també un home de terres ponent, vassall del comte d'Urgell. Serveixi tot això per a mostrar la complexitat dels vincles familiars i els interessos feudals que lligaven als dos magnats catalans de la cort d'Alfons VII.

42. La donació es fa amb la condició que Ermengol VII imposa al seu vassall de que *non proclames ibi tu vel heredes tui alium dominum nisi me et meos successores set habeas sic eam per me et per successores meos ad servicium et fidelitatem meam meorum successorum in feudum terre mee consuetudinem*. El document, que figura copiat al Tumbo Menor de León, lib. IV, doc. 10, p. 224-226, ha estat editat per MARTÍN, “El conde Armengol VII”, p. 29-31.

43. MONFAR, *Historia de los condes de Urgel*, I, p. 422 i ss.; SOBREQÜÉS, *Els barons de Catalunya*, p. 20-21; MARTÍN, “El conde Armengol VII”, p. 15-31, i A. JAVIERRE, “Armengol VII”, *Diccionario de Historia de España*, I, p. 361.

44. Les *Gesta Comitum Barchinonensium* diuen simplement que *fuit ... interfectus cum fratre suo Gaucerando de Sales apud Valentiam a Christianis*.

45. En tot el relatiu a Ponç Guerau de Cabrera ens basem sobretot en E. FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ, *Un magnate catalán en la corte de Alfonso VII. “Comes Poncius de Cabreira, Princeps Çemore”*, Madrid (Prensa y Ediciones Iberoamericanas), 1991, i en F. LUIS CORRAL, “Leyenda y realidad histórica: el contexto político del Motín de la Trucha de Zamora en el siglo XII”, *Studia Zamorensia*. Segunda etapa, VI (2002), p. 29-47.

Des de la seva arribada, el 1127, i durant molts anys, fins cap al 1160, Ponç jugaria un paper essencial, d'home pont entre els seus senyors naturals, els comtes de Barcelona (Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV), i els seus senyors d'acollida, els monarques Alfons VII de Lleó i Castella i Ferran II de Lleó. Ponç va tenir càrrecs de gran responsabilitat en l'administració territorial d'aquests regnes, va acumular propietats i senyories, va exercir funcions determinants a la cort, va acomplir tasques diplomàtiques, entre les quals algunes d'essencials per a les relacions entre Castella i la Corona d'Aragó, i va destacar com a militar Està ben documentada la seva presència en les negociacions i acords que van seguir a la crisi successòria aragonesa i que van desembocar en la separació de Navarra i la formació de la Corona d'Aragó. El vescomte figura als encontres d'Almazán i Carrión de 1138, 1140 i 1144, que van conduir al reconeixement de la independència del regne navarrès, reblada pel matrimoni d'una filla d'Alfons VII amb el rei Garcia Ramírez de Navarra. El 1146, quan ja era majordom del monarca castellà, a qui les fonts anomenen emperador d'Espanya, va assistir, amb aquest, el rei de Navarra i el comte de Barcelona, a la reunió de Sant Esteban de Gormaz on es degué acordar la campanya d'Almeria.⁴⁶

Després, com a culminació de la seva carrera política i del seu paper d'home pont entre la cort castellana i la catalano-aragonesa, Ponç va ser un dels artífexs del tractat de Tudillén de 1151 pel qual Alfons VII i Ramon Berenguer IV es posaven d'acord sobre com espoliar els seus veïns (entenguis navarresos i andalusins) i repartir-se el botí. Era un primer pacte de repartiment de la Península, que, amb modificacions repetirien anys després, el 1179, a Cazorla, Alfons VIII de Castella i Alfons II d'Aragó i I de Barcelona. Prova del seu arrelament a Castella, Ponç Guerau jura el pacte de Tudillén el primer, després de l'emperador i el comte, i ho fa al front del magnats castellans.⁴⁷ Altres documents el situen a la cort d'Alfons VII en moments importants de 1153 (matrimoni d'una filla d'Alfons VII amb el rei Sanç Garcés de Navarra) i 1157 (matrimoni d'una altra filla d'Alfons VII amb el rei de França). Finalment, mort Alfons VII (1157), va servir a Sanç III de Castella en la defensa de la frontera contra Navarra (1158), i passà a Lleó, al costat de Ferran II, a qui va acompanyar el 1159 i 1160 en les negociacions i acords amb el rei de Portugal, acords als quals es va afegir Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, que va viatjar fins a Tuy i després es desplaçà a Lleó, on Ponç Guerau de Cabrera apareix ostentant la dignitat de majordom del rei. En efecte, Ponç, que havia estat majordom d'Alfons VII, de 1146 a 1157, ho va ser també de Ferran II, de 1159 a 1162.⁴⁸

46. FERNÁNDEZ-XESTA, *Un magnate catalán*, p. 119 i ss.

47. F. MIQUEL ROSELL (ed.), *Liber Feudorum Maior*, I, Barcelona (CSIC), 1945, doc. 29, p. 39-42.

48. FERNÁNDEZ-XESTA, *Un magnate catalán*, p. 128 i ss.

Incorporat de ple a la xarxa feudo-vassallàtica castellano-lleonesa, Ponç Guerau va rebre cap al 1142 el títol de comte, que a Lleó i Castella atorgava el monarca a magnats als quals confiava l'administració d'amplis territoris, i a vegades la direcció de l'exèrcit, i li va assignar com a “prestimoni”, és a dir, tinença, benefici o honor nombroses terres, castells, viles i ciutats, al front de les quals figura en documents d'aquesta època. Essencialment, el castell d'Ulver (des de 1128), la comarca zamorana de la Sanàbria (*mandante in Sanabria*, 1132), i les ciutats, viles i castells de Castrotorafe (1140), Zamora (*princeps Çemore*, 1142), Salamanca (1144), Melgar de Abajo (1146), Villalpando (1146), Benavente –dita abans Malgrat– (1148), Villafáfila (1151), Toro (1153), Astorga (1154), Castroverde de Campos (1161) i Villafranca del Bierzo (1165).⁴⁹ Sens dubte, aquestes tinences, que implicaven la delegació temporal i revocable en el tinent de l'administració de ciutats, terres, viles i castells, portaven aparellades la percepció d'una part o la totalitat de les rendes que l'administració reial n'extreia. Per suposat, el tinent les rebia per al seu benefici, però també par a repartir entre els fidels una part dels guanys mitjançant la subcessió de béns, drets i rendes en prestimoni o benefici.

Entre els drets a percebre, hi havia els de mercat, que llavors ja eren una font important de rendes en viles i ciutats del Camí de sant Jaume i de més al sud, entre el Duero i el Tajo, on prosperava la producció artesanal i el comerç, i creixien el barris de francs. Precisament, com a corol·lari del canvi feudal, el segle XII hi hagué conflictes socials i revoltes comunals en molts nuclis urbans o semiurbans. Fonts narratives i llegendes ens informen d'aquests conflictes que oposaven al senyor de la ciutat i als seus guerrers, d'una banda, i els burgesos, de l'altra. Un d'aquests episodis, mig llegendari, mig històric, hauria estat l'anomenat “motí de la *Trucha*”, un conflicte que, per una qüestió de privilegis de mercat, hauria enfrontat els burgesos de Zamora amb els nobles de la ciutat, l'any 1158, en època, diu la llegenda, de Ponç de Cabrera. Segons aquesta llegenda, la revolta dels burgesos zamorans, va començar per un motiu fútil: el dret que un noble s'atribuïa de comprar abans que un burgès la darrera truita del mercat. Però va degenerar en una matança de nobles per les masses populars enfurismades, i va comportar la fugida dels burgesos a Portugal per temor a les represàlies de Ponç Guerau de Cabrera, tinent de la ciutat. Per retornar a poblar Zamora, explica la llegenda, els fugitius van reclamar la destitució de Ponç, que Ferran II de Lleó els hauria concedit, amb gran disgust del magnat català, que per aquesta raó hauria abandonat Lleó i entrat al servei de Sanç III de Castella. Encara que la recerca històrica ha demostrat que quan suposadament es produí el “motí de la *Trucha*”, l'any 1158, Ponç Guerau de Cabrera ja no era tinent de Zamora, i ja estava a Castella, no per això la llegenda perd interès com a font històrica, testimoni entre altres d'una època particularment agitada de la

49. LUIS CORRAL, “Leyenda y realidad histórica”, p. 40-41.

història castellano-lleonesa.⁵⁰ Diguem de passada que entre aquests burgesos de les ciutats castellano-lleoneses que les fonts anomenen francs hi havia, amb quasi total seguretat, catalans, que podien ser més nombrosos a ciutats com Valladolid, que, com sabem, va ser senyoria dels comtes d'Urgell; Zamora i Salamanca, que van ser tinença de Ponç Guerau de Cabrera, i Palència, que va tenir bisbes d'origen català.⁵¹

És fàcil d'imaginar que la consecució de rendes i prestacions fou un dels objectius, sinó el primer, que va portar a Ponç i als Ermengol d'Urgell cap a Castella, en una època, la del primer feudalisme, en què la multiplicació de les famílies aristocràtiques i la divisió de les herències empenyia als nobles d'arreu d'Europa a cercar fortuna lluny de casa, oi més quan en les terres d'origen les possibilitats d'expansió eren limitades. "Ancha es Castilla" devien pensar els magnats i cavallers catalans que s'hi traslladaren, com bé que ho pensaven els francs de més enllà dels Pirineus que s'hi van establir. No es van equivocar. Ultra les dignitats polítiques i encomandes territorials que hem esmentat, el comte Ponç Guerau de Cabrera va acumular propietats i senyories per tota la geografia castellana, moltes d'elles per donació d'Alfons VII: a la zona fronterera, l'anomenada extremadura lleonesa (castell d'Alboher, Almonacid de Zorita, vila toledana de Pular, possiblement Còria, i unes esglésies de Salamanca i Ledesma); a la província de Zamora (viles i terres a la zona de Villalpando, Benavente i la Puebla de Sanabria); a Galícia (prop de Sàrria, a la comarca de Barbadelo, en zona d'influència del monestir de Samos), i a les actuals províncies de Lleó i Palència, en zones sotmeses a l'atracció dels monestirs de Sahagún i Sandoval (Castro Calbón, Val de Salze, Cisneros, etc.).⁵²

De tots aquests llocs i altres que no coneixem, o més ben dit, del treball dels seus habitants, sobretot pagesos i ramaders, el comte Ponç en deuria extreure la renda feudal, el principal dels seus ingressos en terra castellana. Però, de quina mena d'ingressos parlem? Tipològicament parlem de la mateixa renda que en aquesta terra obtenien també els Ermengols d'Urgell, i que queda prou ben reflectida en el fur que l'any 1181 Ermengol VII va cedir a la seva vila de Barruecopardo.⁵³ En aquest document, el comte estableix que els veïns de Barruecopardo no puguin elegir cap altre senyor més que ell i els seus descendents; que tots els que tinguin una fortuna estimada en deu maravedís o més li donin com

50. L'anàlisi més actual i elaborat del "motí de la *Trucha*" és el de LUIS CORRAL, "Leyenda y realidad histórica".

51. Es una opinió defensada, entre altres, per MARTÍNEZ SOPENA, "Los francos". Que les fonts castellanes dels segles XI-XII, com les musulmanes, anomenen francs no únicament a gent de terres al nord dels Pirineus, sinó també als catalans resulta evident, i es desprèn de la lectura del *Poema de Mio Cid* i de la *Historia Roderici*.

52. FERNÁNDEZ-XESTA, *Un magnate catalán*, p. 95-113.

53. Vegi's *supra* n. 40.

a *foro* cada any un cafiç de cereal,⁵⁴ entre blat, ordi i sègol, a terços, i un xai *de quarta de morabetino*, i que els que tinguin una fortuna inferior als deu maravedís paguin la quantitat de cereal que estimin convenient els *boni homines* de la localitat i no lliurin res de carn. El fur de Barruecopardo perdona els drets feudals de les *hosas* i la *luctuosa*, és a dir, el pagaments deguts al senyor per a obtenir la llicència de matrimoni de la dona sotmesa a servitud (les *hosas*), i per poder fer efectiva la transmissió dels béns d’un serf difunt als seus hereus (la *luctuosa*), però que Ermengol VII justifica *per servicium bonum quod semper spero de vobis habere ego et mea posteritas*, el que pot ser una referència al servei militar important en aquesta zona propera a l’Extremadura lleonesa. No perdona, en canvi, la *maneria* o “mañeria”, que regula. La “mañeria” era la prestació econòmica que el senyor rebia per consentir en la transmissió hereditària de la tinença del pagès i pagesa estèrils. Ermengol estableix que s’haurà de percebre dels veïns difunts (en realitat dels seus hereus) quan portin més de cinc anys de matrimoni. Finalment, estableix que els nous pobladors no paguin *foro* fins un any després de la primera collita, i autoritza la vendes d’heretats dels veïns sempre que les transaccions no posin en perill el pagament del *foro*, altrament les prohibeix.⁵⁵

Heus aquí, finalment, a petita escala, com afloren els interessos econòmics de Catalunya a Castella o, més ben dit, d’aquells catalans de la classe militar que van fer el camí de Castella. Abans que els mercaders, a la Baixa Edat Mitjana, hi van ser els nobles, a l’Alta Edat Mitjana. Els nobles amb la seva fam de renda, que deu ser l’última raó de la presència dels Ermengols i els Ponç (que més d’un n’hi va haver) a Lleó i Castella. Ras i curt: es tractava d’obtenir l’excés de les classes treballadores on fos, i per això, com es veu, les fronteres dels Estats hispànics eren permeables per a la noblesa o les hi van fer. Es tractava també, des de l’òptica dels feudals hispano-cristians, d’aliar-se per combatre els infidels musulmans i, per això mateix, prendre’ls terra i riquesa. Segons com es miri, una altra font de renda. D’això el comte Ponç Guerau de Cabrera n’era mestre. Les fonts castellanques el recorden com a *Comes Pontius de Cabreira, strenuissimus in armis*, “mol esforçat en les armes”, qualificatiu que es justifica sobretot pel seu lideratge en la lluita persistent contra els musulmans a la frontera meridional del regne de Lleó, per terres d’Extremadura, on va dirigir les hosts zamoranes i extremeñes, però no únicament. Entre molts altres fets d’armes, Ponç de Cabrera va participar en l’enfronta-

54. A finals de l’Edat Moderna es considera que el cafiç castellà equivalia a 666 litres, però actualment no sembla possible precisar el valor que tenia a finals del segle XII.

55. El contingut del fur de Barruecopardo és comentat per MARTÍN, “El conde Armengol VII”, p. 27. Les precisions sobre les *hosas*, la *luctuosa* i la *mañeria* procedeixen de L. G. DE VALDEAVELLANO, *Curso de historia de las instituciones españolas*, Madrid (Revista de Occidente), 1967, p. 252-253, 327, 343 i 600.

ment de 1140 amb Portugal, en les campanyes de 1146-1155 per Andalusia, i en la defensa de les fronteres orientals del regne de Castella contra Navarra, el 1157-1158.⁵⁶

D'aquestes accions militars, la més cèlebre, sens dubte, va ser la campanya d'Almeria de 1147, cantada en 387 versos, en el *Poema d'Almeria*, una peça tardana de la tradició èpica llatina d'època romànica, conservada perquè amb aquests versos es clou la *Chronica Adefonsi Imperatoris*. El *Poema* embelleix l'acció militar i mitifica els líders dels guerrers, quasi emmascarant els veritables objectius de l'acció, que llisquen entre ratlles quan s'al·ludeix a l'or i la plata que s'obtindrà. Qui llegeixi el *Poema d'Almeria*, ultra bella literària, hi trobarà l'acció unitària, presentada com exemplar, dels pobles peninsulars (gallecs, asturs, lleonesos, castellans, navarresos i francs, que així s'anomenen els catalans), aplegats sota la direcció d'Alfons VII, l'emperador, per anihilar, diu el vers la maleïda pesta dels moros. Des de Catalunya, el lector posarà atenció en aquells versos que presenten als ambaixadors catalans arribant a presència d'Alfons VII i encoratjant-lo a anar de pressa a Almeria perquè el seu senyor, el comte Ramon Berenguer IV, acompanyat dels seus aliats de Pisa, Gènova i Montpeller, ha pres la davantera i està ja amb les naus ancorades davant la ciutat: «Oh egregi honor, la formosa joventut dels francs lleialment us saluda amb les veles esteses i us anuncia que vostre cunyat Ramon, tal com va prometre, us espera a la riba de la mar amb les seves hosts disposat a marxar implacable contra els enemics; també ha arribat el poble pisà i el genovès. Els acompanya, amb nau gran i potent, el duc Guillem de Montpeller, poderós entre els seus. Tots estan molt ben armats, preparats per a les guerres més cruels. No han oblidat el pacte, sinó que han arribat proveïts de pedres molt dures amb què batre les muralles; porten mil naus, i us diuen que aneu amb retard; [també porten] armes pintades i van carregats amb menjars delicats; un cop iniciat el combat, lluitaran per l'or robat i donaran mort amb plaer als nostres enemics. Amb el cabdill actual, aquest exèrcit valerós, si fos ajudat pel vostre, no necessitaria l'auxili de ningú».⁵⁷ Paraules belles i imatges brillants que el lector farà bé de temperar amb el llenguatge més prosaic i realista dels textos de dret feudal com la petita carta del fur de Berruecopardo que abans presentàvem. I és que en aquest viatge altmedieval de Catalunya cap a Castella, on hem començat trobant la força de l'esperit, finalment també hem descobert, així ho creiem, la matèria, els interessos econòmics de què se'ns demanava de parlar.

56. FERNÁNDEZ-XESTA, *Un magnate catalán*, p. 135-150.

57. *O decus egregium, Francorum pulchra iuventus, / expansis velis, vos clara voce salutat, / ad maris et ripas armato milite sperat / vester cognatus, uti promisit, Raymundus; / hostes adversum properat nimium furibundus, / et gens Pisana venit insimul et Genuana. Dux Pesullanus Guillelmus in ordine magnus, / hos sequitur in excelsa fortique carina. / Sunt nimis armati, sunt ad fera bella parati, / sunt memores pacti portum nam denique nacti, / adversum muros lapides portant quoque duros; / mille rates ducunt, te tardum iam forte dicunt, / armis et pictis onerati et dulcibus escis, / auro raptio certabunt agmine facto, / et nostros hostes mac-tabunt nempè libenter. / Indiget auxilio nullius turba venusta, / si fuerit vestra praesentia duce suffulta.* H. SALVADOR MARTÍNEZ, *El "Poema de Almería" y la épica románica*, Madrid (Gredos), 1975, p. 47.